

УДК 159.9.07 – 123.1.314.04

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ ЯК СКЛАДНИК МЕХАНІЗМУ КСЕНОФОБІЇ

Борейчук І.О.,

викладач кафедри загальної психології та психодіагностики

Рівненський державний гуманітарний університет

У статті здійснено дослідження та аналіз результатів рівня психологічної близькості між людьми, що сприяє або ж легкості взаємодії між ними, або ж комунікації, що характеризується символічністю, відчуженістю і формальністю. Отримані дані розкривають соціальну дистанцію як частину психодіагностичного комплексу, що сприяє утворенню ксенофобії.

Ключові слова: ксенофобія, соціальна дистанція, національна ізоляваність та відособленість, відкритість.

В статье проведено исследование и анализ результатов уровня психологической близости между людьми, которая способствует или легкости взаимодействия между ними, или же коммуникации, что характеризуется символическостью, отчужденностью и формальностью. Полученные данные раскрывают социальную дистанцию как часть психодиагностического комплекса, способствующего образованию ксенофобии.

Ключевые слова: ксенофобия, социальная дистанция, национальная изолированность и обособленность, открытость.

Boreychuk I.O. SOCIAL DISTANCE AS A COMPONENT OF XENOPHOBIA

The article deals with the research and analysis of the results of the level of psychological proximity between people, which contributes to either the ease of interaction between them or the communication characterized by symbolism, alienation and formality. The obtained data reveal the social distance as part of the psychodiagnostic complex, which contributes to the formation of xenophobia.

Key words: xenophobia, social distance, national isolation, openness.

Постановка проблеми. Як для України, так і для більшості країн Європи питання поширення ксенофобії є досить актуальним. Розповсюдження ксенофобних настроїв у студентській спільноті становить особливу небезпеку, адже молодь є винятково чутливою до різноманітних соціально-економічних змін, підвладною впливу засобів масової інформації, а саме інтернет-ресурсів, де, враховуючи нестабільне політичне становище, суспільний поділ України на Схід і Захід, має місце поширення екстремістських тенденцій [2, с. 45]. Молодь перетворюється на соціальну групу, якій найбільшою мірою властиві прояви ксенофобії, оскільки вона легко піддається впливу радикально-націоналістичних ідей. Невпевненість у завтрашньому дні сприяє підвищенню тривоги, що знижує здатність молодої людини критично оцінювати інформацію, яка подається засобами масової інформації, раціонально підходити до вирішення соціальних проблем, які виникають усе частіше [2, с. 69].

Поєднання дії соціально-психологічних механізмів і механізмів психологічного захисту, що зумовлюють появу ксенофобних реакцій, призводить до виникнення у свідомості образу «чужого», що, на нашу думку, є основою ксенофобії.

Етнодемократичні процеси в Європі, стрімка активізація міграції в умовах глобалізації, зростання міжетнічної напруги та етнічні кон-

флікти в деяких країнах – ось окремі з чинників, які визначають актуальність сприйняття «чужого» тією більшістю, що відрізняється від меншості культурними ресурсами. Ця проблема набуває особливого суспільного звучання з урахуванням психологічних наслідків кризових явищ у царині економіки, котрі останніми роками спостерігались у світі і, як відомо, дають додаткові імпульси зростанню суспільної напруженості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасному суспільстві спостерігається широке трактування поняття «ксенофобія», а саме не лише неприйняття осіб інших етнічних груп, а й носіїв іншої мови, культурних звичаїв, поглядів тощо в межах одного етносу (О. Асмолов, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, Л. Дробіжева). Так, у зв'язку з останніми політичними подіями спостерігається поділ українців залежно від мови спілкування (державна чи російська), при цьому носії недержавної мови страждають від впливу ксенофобних тенденцій, що зумовлює розкол усередині суспільства. Останнім часом у засобах масової інформації розповсюдився ефект ксенофобізації політичних явищ, застосований політичними діячами з метою скеровування агресії соціуму в потрібному їм напрямі, що стимулює ворожнечу до представників власної нації.

Отже, важливість дослідження актуалізованої проблеми зумовлена інтеграцією Укра-

їни до європейського простору, де прийнятні ідеї рівноправності і толерантного ставлення до різних категорій населення незалежно від їх етнічної, расової, релігійної належності, антитипом яких є прояви ксенофобії, а з іншого боку – бажанням збереження самобутності української культури. Така позиція узгоджується з провідними положеннями державної концепції національного виховання дітей та молоді, де зазначається, що формування національних цінностей повинно відбуватись на основі толерантного ставлення до осіб інших націй, що сприяє становленню у молоді оптимальних морально-світоглядних позицій.

У наукових джерелах ксенофобія розглядається у контексті етнічних установок (Г. Олпорт, Д. Узнадзе, В. Ядов), особливостей етнічної свідомості (Л. Орбан-Лембрик, Г. Солдатова), специфіки міжкультурної комунікації (О. Швачко) та самосвідомості (В. Хотинець), етнічної толерантності (О. Донченко, Л. Засекіна), етнічної ідентифікації (Г. Солдатова), етнопсихологічних уявлень (І. Кон).

Досліджувались соціально-психологічні особливості ксенофобії (Т. Адорно, А. Кельберг, І. Попова, О. Ставицький), специфіка системи ціннісних орієнтацій, що зумовлює її прояви (Л. Почебут), стратегії запуску ксенофобних реакцій у процесі політичних кампаній (Є. Аверіна, П. Гуревич, І. Дубов, В. Зазикін), особливості формування у свідомості концепту «чужий» (Р. Водак, В. Красних) [1, с. 47].

Провівши аналіз останніх досліджень та публікацій із цієї проблеми, ми зробили такі узагальнення:

1) феномен ксенофобії тісно пов'язаний із такими спорідненими поняттями, як неофобія, расизм, дискримінація;

2) ксенофобія розглядається на індивідуальному, груповому і масовому рівнях та володіє такими параметрами, як індивідуальний розвиток, інтенсивність, широта;

3) структуру ксенофобії утворюють когнітивний (забобони, установки, упередження, стереотипи), емоційний (напруга, страх, презирство, гнів, тривога) та поведінковий (неприйняття, агресія, ворожість) компоненти;

4) ксенофобічний компонент виникає лише за наявності у свідомості двох протилежних категорій «свій» і «чужий». Втрата балансу між цими категоріями дає поштовх до актуалізації страху, що переходить в одну із форм ксенофобії. «Чужий» інтерпретується суспільною свідомістю як ворог, джерело конфліктів, мішень для критики, жертва. Це поняття осмислюється із використанням негативних метафор, запускається процес міфологізації, за якого «чужий» сприймається як зло, що потрібно покарати і здолати.

Постановка завдання. У рамках розгляду феномена ксенофобії важливо дослідити

формування первинних тенденцій утворення неприйняття «чужих».

Механізми, що зумовлюють розвиток ксенофобії, поділяються на соціально-психологічні (навіювання, зараження, міфологізація, ідеалізація «своїх», ефект дегуманізації жертви, внутрішньогруповий фаворитизм) та механізми психологічного захисту (ідентифікація, проєкція, інтелектуалізація). Поєднання цих груп механізмів призводить до виникнення у свідомості образу «чужого», що під дією несприятливих чинників перетворюється на образ воєра [4, с. 115].

Однак під час дослідження цих груп механізмів першочерговим маркером утворення ксенофобних тенденцій є близькість чи відчуженість із представниками певних груп.

Отже, ми окреслили такі завдання статті:

1) визначити основні поняття комплексу ксенофобії;

2) обґрунтувати важливість міри близькості/відчуженості у формуванні ксенофобії;

3) експериментально перевірити рівень соціальної дистанції у студентському середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шкала соціальної дистанції Богардуса (в адаптації Н. Паніної) дозволяє встановити міру соціальної дистанції між людьми загалом та представниками різних етнічних груп зокрема. Відповідно, можна виявити близькість чи, навпаки, відчуженість соціальних чи етнічних спільнот. Оцінюється міра соціально-психологічного прийняття людьми одне одного, дистанція, пов'язана з расовою чи національною належністю та соціальними ознаками (вік, стать, релігія тощо). Ця шкала дає змогу виявити психологічну близькість між людьми, що сприяє легкості взаємодії між ними. Відповідно, максимальна соціальна дистанція зумовлює автономність та ізолюваність індивіда. Так, комунікація характеризується символічністю, відчуженістю і формальністю. Особистість ховається за ввічливістю, дотриманням норм етикету, однак близькості між людьми не виникає.

Водночас мінімальна соціальна дистанція сприяє побудові близьких контактів, спонукає людей краще пізнавати одне одного, цікавитись особливостями культури, іншими традиціями, що призводить до руйнування міжкультурних бар'єрів.

Н. Паніна, адаптуючи шкалу Богардуса, створила умови для ширшої інтерпретації даних та виокремила такі аспекти аналізу, як відкритість (толерантність), національна відособленість, національна ізолюваність, ксенофобія. Таким чином, ксенофобія розглядається як крайня форма соціальної дистанції.

Відкритість характеризує здатність до підтримання безпосередніх контактів і свідчить про певний рівень толерантності. У контексті

розгляду соціальної дистанційованості відкритість інтерпретується як прийняття членів іншої спільноти як «своїх».

Національна відособленість свідчить про певну міру закритості особистості щодо взаємодії із представниками інших етнічних груп. Стосовно них демонструється ізоляціонізм, що, однак, не переходить у форму відкритої агресивності. Представники інших національностей сприймаються як «не зовсім свої».

Національна ізолюваність характеризує значну міру дистанціювання між індивідами, небажання контактувати з представниками інших етносів як у професійній, так і в особистісній сферах життя. Однак за такого типу соціального дистанціювання особистість не заперечує проти того, щоб представники інших народів відвідували їх країну як гості і туристи. Таке ставлення зумовлює сприйняття інших спільнот як «досить чужих».

Ксенофобія зумовлює прояв явного ворожого ставлення до представників інших етносів, з'являється небажання пускати їх у свою країну. Член іншої спільноти сприймається як «абсолютно чужий», що провокує прояв щодо нього відкритих форм агресії.

Дослідження проводилось на базі Навчально-методичного центру психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету протягом другої половини 2016 року. За даними попереднього опитування, було виявлено, із представниками яких національностей студентська молодь зіштовхувалась у реальному житті, або ж спілкувалась через Інтернет. Саме ці категорії були включені для здійснення аналізу. Отримані результати подано в таблиці 1.

Аналіз отриманих даних вказує на те, що найменший ступінь соціальної дистанції респонденти демонструють до білорусів (1), що

зумовлено їх розглядом через призму «своїх», слов'янських народів. Позитивне ставлення демонструється і до мешканців Польщі (1). Частина молодих людей рівняється на її жителів та суспільний устрій загалом і повідомляє про бажання продовжити там навчання, або ж переїхати туди на постійне місце проживання, пояснюючи це вищим рівнем життя поляків та кращою підтримкою із боку держави.

До румун також проявляється толерантність (1,4), соціальна дистанція мінімальна. Ця категорія осіб не належить до категорії «чужих», що пов'язано з територіальною близькістю, відсутністю значних розбіжностей у культурі. До євреїв також демонструється незначний ступінь соціальної дистанції (3,8), що пов'язано із процесом їх тривалої асиміляції в українській культурі. Таким чином, представник цього етносу сприймається як «свій», оскільки ортодоксальні євреї, що демонструють самобутність свого народу, в Україні трапляються досить рідко, а образ єврея у суспільній свідомості наділяється лише незначними відмінностями від образу українця, що стосуються окремих рис характеру і ставлення до праці.

Дещо більша соціальна дистанція, що проявляється у формі національної відособленості, спостерігається у сприйнятті американців (4,5) та китайців (4,5). Представники цих етнічних груп оцінюються як носії специфічної культури та традицій, підкреслюється відмінність їх менталітету від світобачення слов'янських народів, однак ворожості щодо них респонденти не відчують. Нейтральне сприйняття американців пов'язане з тим, що значна частина молодих людей переконана в тому, що в США рівень життя вищий і є безліч можливостей проявити себе. Частина опитаних хотіла б іммігрувати у цю країну, вважаючи, що там зможе досягнути більшого. Відповідно,

Таблиця 1

Ступінь соціальної дистанції (за шкалою Богардуса)

Національність	Індекс національної дистанційованості	Ступінь готовності до взаємодії
росіяни	6,4	ксенофобія
білоруси	1	відкритість
поляки	1	відкритість
євреї	3,8	відкритість
цигани	5	національна ізолюваність
румун	1,4	відкритість
американці	4,5	національна відособленість
афроамериканці	6,2	ксенофобія
африканці	6,9	ксенофобія
китайці	4,5	національна відособленість
араби	7	ксенофобія
народи Кавказу і Закавказзя	5,2	національна ізолюваність
інтегральний індекс національної дистанційованості	4,8	національна відособленість

образ американця, хоч і «чужий», але бажаний, доступний для прийняття особистістю. Образ китаєця характеризується нейтральністю та не викликає яскравих емоційних реакцій. Він не сприймається як загрозливий, однак, на відміну від попереднього, не оцінюється і як бажаний.

Національна ізолюваність як ще глибша міра соціальної дистанції спостерігається до циган (5), народів Кавказу і Закавказзя (5,2). Сприйняття циган характеризується негативною емоційною насиченістю, оскільки відповідно до стереотипів вони сприймаються як такі, що несуть загрозу, схильні до шахрайства та маніпулювання свідомістю. Ця етнічна група сприймається як відособлена, їй приписується низький рівень культури і моральних цінностей, що сприяє дистанціюванню та виникненню бар'єрів. Переважає форма уникнення контакту із представниками цієї етнічної групи, а необхідність підтримання взаємодії викликає значну напругу, а у випадку, коли контакт нав'язується, – і агресію.

Сприйняття народів Кавказу і Закавказзя також має негативне забарвлення через лінгвістичні, культурні та традиційні розбіжності. Представникам цієї етнічної групи приписується агресивність та імпульсивність поведінки. Формуванню таких уявлень сприяє специфіка висвітлення інформації щодо них у засобах масової інформації, де кавказець змальовується як особа войовнича, жорстока, що живе за власними законами.

Найвищий ступінь соціальної дистанції, що проявляється як ксенофобія, спостерігається щодо афроамериканців (6,2), африканців (6,9), арабів (7) та росіян (6,4). Негативне ставлення до афроамериканців та африканців об'єднується специфічною ознакою – кольором їх шкіри, що стає домінуючою у свідомості респондента та не дозволяє об'єктивно сприймати представників цих етнічних груп. У такому разі ксенофобія набуває форми расизму, оснований на переконанні, що європейська раса є домінуючою, а представники інших рас – людьми нижчого сорту, призначення яких їй служити. Таке переконання бере початок із часів рабства та, незважаючи на багатолітню боротьбу за рівноправ'я усіх людей, продовжує панувати у суспільній свідомості, змушуючи особистість дистанціювати себе від представників інших рас.

Ксенофобія щодо арабів пояснюється значними релігійними і культурними відмінностями, що відзначаються респондентами як найглибші порівняно з іншими етнічними категоріями. Крім того, участь арабів у численних терористичних актах, їх ісламістська спрямованість змушує відчувати з їх боку загрозу. Зверхність арабів щодо інших спільнот, специфічне ставлення до жінок, які продовжують боротьбу за рівноправ'я із чоловіками, інші особливі елементи культури зумовлюють значну психологічну дистанцію між ними та українцями.

Високий рівень ксенофобії щодо росіян пояснюється складною політичною ситуацією, що виникла між країнами, які ще недавно сприймалися як братські. Дані моніторингу, що проводився Інститутом соціології національної академії України з 1994 по 2004 рр. [3], вказують на те, що протягом усього цього періоду між українцями та росіянами існувала мінімальна соціальна дистанція, вони сприймалися на рівні толерантного і відкритого ставлення, існувала навіть тенденція до об'єднання цих націй, сприйняття їх як нероздільних. Однак із початком ведення бойових дій у зоні АТО, а також після відмежування Криму специфіка сприйняття кардинально змінилась. Росіянин почав сприйматись не просто як «чужий», а як «ворог», що безпосередньо загрожує безпеці України, прагне до її розколу та захоплення території, від рук якого можуть загинути близькі та друзі респондента, що перебувають у зоні АТО, або ж проживають на Сході України, де ведуться бойові дії.

Отримані дані спонукали нас до більш глибокого дослідження виявлених закономірностей. Із цією метою окремо було вивчено ступінь соціальної дистанції між респондентами і мешканцями Криму, Сходу України та російськомовними українцями. Отримані дані подано в таблиці 2.

Найбільший ступінь соціальної дистанції, що проявляється у формі ксенофобії, спостерігається між респондентами і мешканцями Криму, що сприймається не просто як частина Росії, а як група зрадників, які відмовились від своєї національності, культурних традицій тощо. На рівні емоційного реагування переважає почуття ненависті, бурхливі прояви негативних емоцій як щодо самих жителів, котрі відкрито демонстрували прагнення стати частиною Росії, так і стосовно керівництва Росії, що сприяло такому відділенню.

Таблиця 2

Ступінь соціальної дистанції із представниками своєї етнічної групи (за шкалою Богардуса)

Категорія, що оцінюється	Індекс дистанційованості	Ступінь готовності до взаємодії
мешканці Криму	6,4	ксенофобія
мешканці Сходу України	5,2	ізолюваність
російськомовні українці	5,7	ізолюваність

Мешканці Сходу України однією частиною респондентів сприймаються як сепаратисти, що прагнуть зруйнувати цілісність власної країни та приєднатись до Росії. Це зумовлює їх оцінку як зрадників, що заслуговують на покарання. Інша ж частина опитуваних ставиться до них як до жертв, що втратили домівку, рідних, роботу та змушені були шукати допомоги в регіонах України, де не ведуться бойові дії.

Таким чином, перша група сприймає їх як «чужих» та «ворогів», демонструючи ксенофобні реакції, а друга – проявляє відкритість, толерантність і готовність їм допомогти. Усереднення показника вказує на наявність соціальної дистанції на рівні соціальної ізольованості, тобто негативні оцінки все ж переважають.

Зростання національної свідомості, підвищення рівня патріотизму, що спостерігається із початку бойових дій у зоні АТО, з одного боку, сприяє формуванню внутрішньогрупової згуртованості, об'єднанню українського народу, що є необхідним, ураховуючи розкол країни на Схід і Захід, однак, з іншого боку, зумовлює активацію етноцентричних реакцій та націоналістичних настроїв. Така тенденція простежується у виявленні соціальної дистанції щодо російськомовних українців, які сприймаються респондентами через призму національної ізольованості. Таким чином, мовленнєвий фактор стає визначальним під час побудови взаємодії, російська мова сприймається як «ворожа», а її носії піддаються цькуванню і залякуванню.

Висновки з проведеного дослідження. Поняття «ксенофобія» трактується у широкому значенні як страх, неприйняття, ворожість до аутгруп та їх представників, що відрізняються за якоюсь значущою для особистості ознакою (расовою, етнічною, релігійною, соціальною тощо), а отже, належать до категорії «чужих», та у вузькому – як етнофобія – негативне ставлення до іншої етнічної групи.

У процесі дослідження було статистично підтверджено, що високий рівень схильності до ксенофобії корелює із вираженими ксено-

фобними установками, переважанням у свідомості респондента націоналістичних установок, із найбільшим ступенем соціальної дистанції, низьким рівнем толерантності.

Під час оцінки ступеня соціальної дистанції між респондентами і членами інших спільнот встановлено, що найбільше неприйняття викликають росіяни, араби, афроамериканці та африканці. При цьому негативне сприйняття росіян та арабів зумовлене їх включенням у контекст воєнних дій та екстремістських тенденцій, спрямованих проти України, а афроамериканців та африканців – расистськими проявами, що продовжують мати місце в контексті міжетнічної взаємодії. Виявлено також значний рівень соціальної дистанції щодо мешканців Криму, Сходу України та російськомовних українців, що в контексті напруженої соціально-політичної ситуації оцінюються як «зрадники» та «сепаратисти». Натомість толерантне ставлення демонструється щодо білорусів, поляків, румунів та євреїв, зважаючи на незначні культурні відмінності.

Перспективи у дослідницькому пошуку ми вбачаємо у вивченні ступеню схильності до ксенофобії, міри вираженості ксенофобних установок, що дозволить сформулювати психодіагностичний комплекс із цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кельберг А.А. Ксенофобия как социально-психологический феномен / А.А. Кельберг // Вестник СПбГУ. – 1996. – Сер. 6. – Вып. 2 (13). – С. 46–52.
2. Ксенофобия в молодежной среде : Доклад по результатам мониторинга / [А. Козлов и др.]. – М. : Москов. Хельсинк. группа, 2009. – 114 с.
3. Панина Н.В. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома / Н. В. Панина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.socioline.ru/_seminar/library/misc/panina.zip.
4. Ставицький О.О. Психокорекція проявів гандикапізму та ксенофобій / О.О. Ставицький, В.В. Назаревич, О.Г. Ставицька, І.О. Борейчук. – Рівне : Принт Хаус, 2013. – 260 с.